

Attila Pók

REMEMBERING AND FORGETTING
COMMUNISM IN HUNGARY

Studies on Collective Memory and Memory Politics in Context

Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete – MTA Történettudományi Intézet,

Kőszeg–Bp. 2017.

Herodotosz úgy vélhette, hogy az élet tanítómestere a történelem, de az idők, melyben az emberek éltek, élnek és élni fognak azt mutatják, hogy a történelem tanulságai nem fognak rajtuk. A bűnök, hibák, kudarcok, vagyis minden, ami nehezíti és mérgezi az életet – nemzedékről nemzedékre öröklődik. Eltűnnek népek, mert akkora lett a csőd, melyet okoztak maguknak. Ám a helyükbe lépők újra meg újra a romlás receptjeit követik... A költő szavaival szólva azt is mondhatnánk, hogy “nincsen remény”.

De nem mondjuk, mert látjuk, halljuk, olvassuk, hogy minden korban, minden társadalomban vannak, voltak, s bizonyára lesznek is, akik hisznek a javulásban, az ember taníthatóságában és abban, hogy a múltat meg kell ismerniük a jelenben élőknek annak érdekében, hogy legyen jövőjük. A múlt magában süket és néma, ahogyan David Loventhal írja: idegen ország, de aki ebbe az országba bemelegszik, az kötelességének tartja, hogy beszámoljon mindarról, amit ott hallott, látott.

Pók Attila angolul megjelent könyvében 15 tanulmányt olvashatunk Magyarország közelmúltjáról, melynek tanulságait a szerző készséggel megosztja az olvasóval. Az íráskor nyelve angol, de a hang, melyen megszólalnak: magyar. A szerző soha, egy pillanatra sem erőszakoskodik, nem tolakszik elő következtetéseivel. Tudja, hogy a történelem nem tanít senkit semmire, de hisz abban, hogy a történelmet kutató, a történelemtől író történész taníthat. Ki ezt, ki azt tanítja. Ki a haladásban, ki az örök igazságokban hisz, s az már az olvasó dolga, hogy kiválassza magának a saját tanítómesterét.

A kötethez Deák István, a magyar történészek New Yorkban élő doyenje írt előszót, melyben felrója a hazai történettudomány egyik nagy adósságát. A magyar történészek mind a mai napig óvakodnak a német történettudományban a múlt század 80-as éveinek végén kibontakozó *Historikerstreit*hez hasonló vita kirobbantásától, aminek oka nyilván nem a történészekben, hanem az őket övező társadalmi közegben keresendő. Erre a problémára a szerző is kitér a kötet egyik írásában.

Pók Attila bátran nyúl a 20. századi magyar történelem kényes kérdéseihez, melyek tárgyalását minden esetben alapos historiográfiai bevezetés előzi meg – az ellentétes álláspontokat inkább tompítva, mint élvezve. A szerző egyszerre határozott és rugalmas. Láthatóan elkötelezett a polgári szabadságjogok, a korábban egyértelműen pozitívan beállított „haladás” ügye mellett, ugyanakkor nagyfokú empátiával közelít a konzervatív álláspontokhoz. Amiben nem alkuszik, az a totalitárius politikai rendszerek elutasítása, az egyéni és közösségi szabadságot eltipró gyakorlatok megvetése.

A bevezetőben említ egy érdekes esettanulmányt, mely akár az egész kötet mottója is lehetett volna. Két Bécs közeli várost hasonlít össze, melyek közül az egyik Magyarországon van, a másik a mai Ausztriában. Mindkét várost ostromolták a Bécs felé igyekvő törökök. Az egyik Kőszeg, melynek várát 1532-ben ostromolta I. Szulejmán szultán óriási hadserege. A várát Jurisich Miklós maroknyi csapatával 25 napon át védelmezte, majd jelképesen megadta magát, és a török hadsereg tovább vonult Bécs felé, melyet már nem tudott bevenni. A másik említett város Perchtoldsdorf, melyet 1683-ban ostromoltak a törökök. A város ugyan megadta magát, de a törökök senkinek nem kegyelmeztek, a város lakóit mind egy szálíg lekaszabolták. Az ostrom emléke mindkét városban ma is elevenen él. Perchtoldsdorf a Nyugat

védőbástyájának tartja azóta is magát, míg Kőszegen az ostrom emléke a mai napig a helyi identitás eleven forrása, melyben a hősiesség és a megegyezés kettőssége által lehetővé vált túlélés dominál.

Pók Attila koncepciója szerint a történelemtől elválaszthatatlan a megtörtént eseményekre való emlékezés (vagy épp azok elfelejtése), miáltal „történelmek” sokasága jön létre, melyek egymással versenyeznek az időben, újra- meg újraalkotva a megtörténésben elrejtőző, eredeti mivoltukban feltárható történéseket.

David Loventhalt követve Pók Attila a kötet három nagy egységében háromféle módon közelít a múlthoz. Az első módozat a múltat mint a történetírói vágy titokzatos tárgyát állítja elének, igen nagy szabadságot biztosítva a történetírónak, aki a történelmet ideológiai velleitásei, történelemszemléleti keretei közül ki nem mozdulva írja, illetve újraírja. A kötet első részének tárgya a kommunizmus és annak emlékezete Magyarországon, valamint a többi kis kelet-közép-európai társadalomban. A kommunista korszakban a történetírók mindegyik országban a nacionalizmussal és nacionalizmussal élesen szemben álló marxista-leninista értelmezési sémák közötti feloldhatatlan ellentmondással küszködtek.

E fejezet egyik kiemelkedően jó írása a magyar történettudomány alakváltozásait tárgyalja 1945 után. A két világháború közötti korszak két kiemelkedő történésének sorsa a „kőszegi modell” jegyében alakult. Hóman Bálint a váci fegyházban végezte, míg Szekfű Gyula – a *Magyar Történet* köteteinek szerkesztésében Hóman társa – ugyanabban az időben Magyarország moszkvai követe lett. A nacionalizmus és a marxizmus közötti harc mindenhol a nacionalizmus javára dőlt el, kivéve Magyarországot, ahol Molnár Erik doktrinér marxizmusa útját állta a nacionalista törekvéseknek, és akarva-akaratlan a történettudomány reneszánszát indította el. Ebben a korban született Szűcs Jenő korszakos fontosságú esszéje Európa három fejlődési régiójáról, ekkortájt írta Nemeskürty István közéleti vitákat indító könyveit, és szintén ekkor jelent meg a román „elvtársak” nagy bosszúságára a nemzeti elfogultságoktól mentes *Erdély története* három kötetben.

A kötet második részében a múlt megismerésére expressis verbis törekvő tanulmányokat találunk. A könyv címe által jelzett témakörrel látszólag eltérve e második rész tanulmányai a magyarországi kommunista hatalomátvételt megelőző kor eszméivel és szereplőivel foglalkoznak, melyeknek azonban – mint a tanulmányokból kiderült – nagyon is sok közük van ahhoz, ami Magyarországon 1948 és 1989 között történt. Pók Attila érzékletes képet rajzol Jászi Oszkáról, aki nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia betegségeinek diagnosztizálására, hanem a Monarchia felbomlásának időszakában a betegségek kikúrálására is vállalkozott. Mint 1918-ban kiderült, Jászi jobb diagnosztizált, mint terapeuta volt, de politikusként elszenvedett kudarcaiba nyilván belejátszott az is, hogy az általa ostorozott konzervatív politikustársaihoz hasonlóan ő is képtelen volt elképzelni Nagy-Magyarország eltűnését a térképről. Liberális-demokrata oldalról ugyanazt a lehetetlent akarta, aminek lehetetlenségébe ellenfelei konzervatív oldalról nem akartak belenyugodni.

Hosszabb tanulmány foglalkozik az első világháború értelmezésének trendjeivel, amelyek jellegzetesen különböznek aszerint, hogy a szerzőik az eredeti események megtörténtéhez képest mikor éltek. Fontos következtetés, hogy az idő önmagában nem oldja békévé az emlékezést. Nyugat-Európában angol–francia–német együttműködéssel sikerült elindulni a békévé oldódó emlékezés útján. Peronne várában 1992-ben első világháborús múzeum nyílt, melynek kiállítása nem tesz különbséget német, francia vagy angol halál és szenvedés között.

Kelet- és Közép-Európában azonban még messzi a megbékélés. Az első világháborút követően különösen kényesen alakult Magyarország sorsa. Velünk és Ausztriával a győztesek kegyetlenül elbántak. Pók Attila nem mondja meg miért történt, ami történt 1920. június 4-én a Nagy Trianon-palotában, de azt helyesen látja, hogy a palotai történések kényszerpályára állították a magyar társadalmat, s a legrosszabbat hozták ki belőle: ide érte a

kommunizmust, az antiszemitizmust és a szélsőséges nacionalizmust. Ebben a kontextusban tűnik ki igazán annak a tanulmánynak a fontossága és érdekessége, mely Hitler és Horthy hat találkozásának eredményeit foglalja össze. Pók Attila a rá egyébként nem jellemző indulattal a pokolba vezető út hat stációjaként írja le az egyes találkozásokat, melyek mindkét szereplője a múlt mélyeséges kútjába esett Osztrák–Magyar Monarchia állampolgáráként indult annak idején az életbe. Hitler nyomorúságos egzisztenciáját a Ring épületeit ábrázoló képeslapok festésével tartotta fenn, amikor Horthy a császár és király kíséretében hintón robogott ugyanazon a Ringen. Ez a két ember nem érthette meg egymást. A félreértések mindkét részről tragédiába torkolltak. Hitler a Harmadik Birodalom végórájában földalatti bunkerében öngyilkos lett. Horthy – három felakasztott miniszterelnökével ellentétben – a „köszeji megoldás” jegyében megúsza az akasztófát és a Lisszabon melletti kies Estorilban halt meg. Megadta magát Sztálinnak, majd megadta magát Hitlernek is.

A második rész alapvetően fontos tanulmánya a bűnbakképzéssel foglalkozik. Az évente a pusztába zavart bűnbak az eredeti zsidó alkalmazásban magával vitte a bűnököt, szemben a nem-zsidó alkalmazásokkal, melyeknek sok esetben éppen a zsidók voltak szenvedő alanyai. Így történt ez Magyarországon az első világháború után, amikor a zsidókból lettek a nemzeti keresztény kurzus bűnbakjai, akiket az ország urai felelőssé tettek a vereségért, a kommunizmusért, amihez később társult még a nemzeti szocialistáktól elorzott antiszemita demagógia.

A harmadik rész azt a módot mutatja meg, amikor a történész beavatkozik a múltba, aktívan megváltoztatva azt. Ebben a törekvésben élen járt a marxista történettudomány, ami minden bokrban az osztályharcos múlt nyomait kereste, s dogmatikus módon a társadalom élettelen gazdasági létmódjából vezette le a „felépítménynek” nevezett élet minden jelenségét. A Kelet-Közép-Európa szimbolikus földrajzával foglalkozó írásában Pók Attila igazságot szolgáltat Hajnal Istvánnak, aki – mint írja – ha angolul írta volna meg műveit, most az európai társadalomtörténet nemzetközileg számon tartott klasszikusa lehetne.

Ebben a részben visszatér a szerző a bevezetőben Deák István által említett kérdésre: miért nem volt „Historikerstreit” Magyarországon. *A holokauszt és a bűnbakok keresése a poszt-kommunista Magyarországon* című tanulmányból kiderül, hogy a holokauszttal szembenező egyéni teljesítményekben nem volt itthon hiány, sem a történészek, sem a tágabban értelmezett értelmiségi közegekben. Bibó István már 1948-ban számot vetett a négy évvel korábban történt iszonyattal és előzményeivel a magyar társadalomban. A 60-as években lazuló ideológiai diktatúra nem tudta (s talán nem is akarta) megakadályozni a visszanezést. Pilinszky, Száraz, Cseres az irodalomban, Fábry, Kovács András a filmművészetben, Ránki, Lackó, Karsai a történettudományban számos ma is érvényes műben tekintettek vissza 1944-re, felvetve a „néma cinkosság”, az elkövetői felelősség kérdéseit. Ám Pók Attilának abban igaza van, hogy az önvizsgáló írások nem álltak össze rendszerré, s nem kényszerítették ki a katarzist.

Fontos írás foglalkozik az antikommunizmus eredetével Magyarországon, aminek ismerete többek között hozzájárul annak megértéséhez, hogy a magyar társadalom miért hurcolja magával a 21. században lelki homokpoggyászait, átörökítve az új nemzedékekbe az elődök bűntudat nélkül elkövetett bűneit. A kiindulópont ebben az esetben is a trianoni béke, melyet megelőzött a polgári és a szocialista forradalom. A szocialista forradalom felfalta a demokratikus forradalmat, majd villámgyorsan elbukott. A bukás utáni zűrzavarból a keresztény nemzeti ellenforradalom került ki győztesen, mely identitását a két előző forradalom tagadásából merítette. A háborús vereség, a trianoni béke okait keresve a bukott forradalmak ideális bűnbaknak mutatkoztak.

A rendszerváltást követően szabaddá vált a nyilvánosság, de a szabadság egyben azt is jelentette, hogy szabaddá vált mindaz, ami 1944-et ideológiailag előkészítette. Ma már szobra van Tormay Cecile-nek, Prohászka Ottokárnak, Teleki Pálnak, s csak egy hajszálon múlt, hogy nem áll szobra Székesfehérvárott az egykori váci rabnak, Hóman Bálintnak.

A kommunizmus liberális és szociáldemokrata bírálata – melyet Jászi Oszkár képviselt – nem bírta (s nem bírja) a versenyt az antibolsevista keresztshadjárat jegyében megfogalmazott uszító hanggal, mely a múlt század negyvenes éveinek elején oly népszerűvé tette a hetente több százezres olvasótáborral rendelkező *Magyar Futár* című lapot.

A könyv szinte minden írásában kimondatlanul vagy kimondva jelen van Közép-Európa létének vagy nem létének dilemmája. Pók Attila ebben a kérdésben tőle szokatlan határozottsággal azt az álláspontot képviseli, hogy Közép-Európa ha volt is, ma már nincs, s nem is lesz. Valószínűleg sokan lesznek, akik ezt vitatják, s nem feltétlenül nosztalgiából. Közép-Európa nem az államok ügye, hanem az élet sajátos minősége, melynek nem a politika egzisztenciái, hanem a kultúra és az ízlés imponderábilái a hordozói.

A szerző végkövetkeztetésének nagyon fontos gondolata, miszerint „az európai demos” még nem jött létre. Túl sok az egymással versengő nemzeti narratíva, s nem jött el az ideje annak, hogy az európaiak megtanuljanak együtt élni hajdan volt, de ma is élő konfliktusaikkal. A könyv ugyanakkor egy bizarr példán mutatja be, hogy Európa mint kulturális egység egyáltalán nem elképzelhetetlen. Japánban van egy Európa téma-park, s e sorok írója a dél-kínai Shenzenben is látott hasonlót. Kívülről nézvést tehát van Európa. A feladat most már csak az, hogy legyen, ami látszik.

Csepeli György

Papp István

FEHÉR LAJOS

Egy népi kommunista politikus pályaképe

ÁBTL–Kronosz, Bp.–Pécs 2017. 445 oldal

Papp István új könyvében egy olyan történelmi személy pályaképeinek megírására vállalkozott, aki bár a szélesebb közvélemény előtt kevésbé ismert, a Kádár-korszak politikai életének meghatározó alakja volt. Fehér Lajos életét a szerző az előszóval együtt harminc fejezetben tárgyalja. A tartalomjegyzékre pillantva sajátos megoldásként hat, hogy ezek a fejezeteket nem rendeződnek – életrajzok esetében bevett módon – néhány nagyobb egységbe, ám hiányérzetünk a kötetet olvasva rögvést elillan, köszönhetően az átgondolt szövegvezetésnek és a szerző értelmező attitűdjének. A névmutatóval, bőséges szakirodalom-jegyzékkel és angol nyelvű összefoglalóval ellátott főszöveget rövid, velős mondatok és érezhetően jól átgondolt megfogalmazás jellemzi. Papp szűkebb témáját mélyen annak szakirodalmába ágyazta, nem ódzkodva a kollégákkal való polemizálástól sem. A historiográfiai háttérrel ráadásul nem szűkítette a honi viszonyokra, így – főképp az 1945 utáni külpolitika és a kommunista mozgalom- és párttörténet kapcsán – visszatérő jelleggel hasznosította az angol nyelvű nemzetközi szakirodalmat is. A széleskörű kontextualizáció nem csupán térben, de időben is megfigyelhető: egyes folyamatokat – főképp a honi mezőgazdaságot illetően – akár korunkig is nyomunk követhetünk. Hasonlóan extenzívnek mondható a kötet forrásbázisa, ami alatt nem csupán közel egy tucat levéltár feldolgozott iratanyaga értendő, hanem a szerző által készített interjúk sora is.

Papp István Fehér Lajost – Fehér saját önértékeléséhez igazodva és Révai József *Marxizmus és népiesség* című diskurzusrendező munkájának „örökségére” (371.) hivatkozva – „népi kommunistaként” tárgyalta. Papp ezzel a fogalmi konstrukcióval arra a csoportra utalt, mely a